

УДК 37.016:8-028.31-043.86-056.263

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ ПРОГРАМИ З РОЗВИТКУ СЛУХОВОГО СПРИЙМАННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ВИМОВИ УЧНІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ В УМОВАХ ВАРІАТИВНОСТІ ОСВІТНІХ МАРШРУТІВ

Оксана Федоренко, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, м. Київ, Україна

Узагальнено особливості сучасного освітнього простору для осіб із порушеннями слуху. Зазначено особливості класичних корекційних програм з розвитку слухового сприймання та формування вимови для учнів із порушеннями слуху. Запропоновано авторське бачення для реалізації ефективної педагогічної діяльності з розвитку слухового сприймання та формування вимови в умовах варіативності освітніх маршрутів учнів з порушеннями слуху.

Ключові слова: інклюзивна освіта, спеціальна освіта, особливі освітні потреби, порушення слуху, розвиток слухового сприймання.

Федоренко Оксана, Інститут спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних наук України, г. Киев, Украина

Особенности реализации содержания программы по развитию слухового восприятия и формирования произношения учащихся с нарушениями слуха в условиях вариативности образовательных маршрутов

Осуществлено анализ особенностей современного образовательного пространства для лиц с нарушениями слуха. Проведено обзор классических коррекционных программ по развитию слухового восприятия и формирования произношения для учащихся с нарушениями слуха. Предложено авторское видение для реализации эффективной педагогической деятельности по развитию слухового восприятия и формирования произношения в условиях вариативности образовательных маршрутов учащихся с нарушениями слуха.

Ключевые слова: инклюзивное образование, специальное образование, особые образовательные потребности, нарушения слуха, развитие слухового восприятия.

Fedorenko Oksana, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Specifics of the implementing the programme auditory perception development and pronunciation for students with hearing impairment

The paper looks at the major changes in Ukrainian society which call for an innovative vector in the development of Ukrainian education based on the relevant conceptual framework. In Ukraine, different

© Федоренко О., 2017

cultures, traditions and customs are organically intertwined, and therefore an organic combination of the ethnic and the universal human is a necessary prerequisite for each learner's development and enrichment, including those with hearing disabilities. These realities call for a poly-linguistic philosophy to further the education of people with hearing disabilities which focuses on universal human values and equal co-existence of different cultures. It is implemented through a bilingual approach as a means to organize teaching and learning for students with hearing disabilities in regular schools.

The Ukrainian language is a core curriculum subject in schools where students with hearing disabilities are educated. The key task of teachers who work with them is to facilitate their personal development and ensure the appropriate mastery of the native language, if it is the Ukrainian sign language, and, at the same time, to raise them as citizens with the same level of mastery of the national language. Concomitantly, the learning of the verbal Ukrainian language by students with hearing disabilities is supported by developmental and intervention activities to help them overcome complex aspects, e.g. developing pronunciation, auditory and visual-and-auditory perception of oral speech for hard-of-hearing students and visual perception of oral speech in deaf students. The author analyses the specific nature of implementing teacher-designed programmes for developing auditory perception and pronunciation in students in the context of varied learning routes in response to their educational needs. The paper outlines the rationale and presents recommendations for drafting working documents, specifically the individual programme plan to work on auditory perception and pronunciation for special and inclusive settings, as well as education and rehabilitation centres that include students with hearing disabilities. It is one of the possible ways to meet special educational needs of students with hearing disabilities, who are by far one of the most challenging groups among disabled learners; assess their progress; and avoid barriers when ensuring their right to receive quality education on an equal basis with others, specifically in an inclusive environment.

Keywords: auditory perception, hearing impairment, inclusive settings.

Кардинальні соціальні зміни в українському суспільстві зумовлюють розвиток вітчизняної освіти в інноваційному напрямі на певних концептуальних засадах. Усталюється повага до людського розмаїття, встановлення принципів солідарності та безпеки, що забезпечують захист та повне інтегрування у соціум усіх верств населення, передусім – осіб із особливостями розвитку. В основу такого інтегрування покладено концепцію цілісного підходу, яка відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти. Якісна освіта передбачає задоволення особливих освітніх потреб кожного індивіда, зокрема й з порушеннями психофізичного розвитку, без відриву такої особи від звичного соціального оточення, сім'ї, друзів (А. Гартнер, Дж. Деспелер, В. Засенко, А. Колупаєва, Д. Ліпській, Т. Лореман, Дж. Лупарт, Т. Сак, Т. Скрипник, О. Таранченко, К. Форлін та ін.). Принципи доступності та задоволення особливих освітніх потреб осіб із порушеннями психофізичного розвитку стали наріжним каменем інклюзивної освіти, освітньої системи, що базується на принципі забезпечення основного права дітей навчатися в загальноосвітньому закладі за місцем проживання із відповідним психолого-педагогічним супроводом та корекційно-реабілітаційною підтримкою. В умовах варіативності освітніх маршрутів набуває актуальності проблема реалізації спеціальних (корекційних) програм для учнів з порушеннями слуху. Водночас, це потребує спеціальної уваги й з огляду на

кілька наступних обставин. По-перше, зважаючи на зміну підходів щодо ідентифікації глухих як представників соціокультурної меншини, яка має власну мову – жестову (Н. Адамюк, С. Кульбіда, І. Чепчина, В. Bahan, Т. Humphries, R. Hoffmeister, Н. Lane, С. Padden та ін.) [4]; по-друге, мовою спілкування у суспільстві й головним засобом взаємодії з чуючими є словесна мова. Виникає потреба у вивченні особливостей реалізації змісту спеціальних програм, що спрямовані на розвиток слухової функції учнів з порушеннями слуху.

Метою статті є аналіз особливостей сучасного освітнього простору, зокрема особливостей реалізації спеціальних (корекційних) програм з розвитку слухового сприймання та формування вимови для учнів з порушеннями слуху в умовах варіативності освітніх маршрутів відповідно до їх освітніх потреб.

Основними методами науково-дослідної роботи у цій статті є теоретичні. А саме: концептуальний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження; наукова інтерпретація, порівняння, синтез, узагальнення для представлення особливостей реалізації авторських програм з розвитку слухового сприймання та формування вимови для учнів з порушеннями слуху в умовах варіативності освітніх маршрутів.

Аналіз актуальних досліджень. Корекційно-розвивальні заняття відзначені в Типових навчальних планах для дітей зі зниженим слухом (розвиток слухового сприймання та формування вимови, ритміка, лікувальна фізкультура) й для глухих дітей (розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови, ритміка, лікувальна фізкультура). На сьогодні розроблено та впроваджено низку авторських програми з означених курсів для всіх ланок освіти [8].

Основні положення корекційних програм з розвитку слухового сприймання та формування вимови для дітей зі зниженим слухом й розвитку слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови для глухих дітей висвітлені у системі інтенсивного розвитку порушеної слухової функції, що сформувалася в умовах навчально-виховного процесу спеціальних (корекційних) освітніх закладів для дітей глухих та зі зниженим слухом. Серед пріоритету є розвиток усного словесного мовлення дитини з порушеннями слуху на основі розвитку слухового сприймання (Р. Боскіс, А. Гольберг, А. Зікеєв, С. Зиков, К. Коровін, О. Круглик, Є. Кузьмічова, К. Луцько, Ф. Рау, І. Соловійов, Л. Фомічова, Ж. Шиф, С. J. LaSasso, J. Leybaert, L. Watson та ін.). За останнє десятиліття вітчизняними науковцями здійснено фундаментальні дослідження для впровадження інклюзивної освіти на теренах України, обґрунтовано теоретико-методологічні засади інклюзивної освіти й визначено шляхи її впровадження в Україні [1, 20 – 29]. У сучасних публікаціях українських науковців висвітлено й стратегічні напрями розвитку спеціальної освітньої галузі у контексті соціальної моделі, що акцентує увагу на адаптації середовища, зокрема педагогічних ресурсів, до потреб та можливостей дітей із психофізичними порушеннями (Е. Данілавічюте, І. Луценко, С. Литовченко, Л. Коваль, Н. Компанець, О. Таранченко, Т. Сак, Т. Скрипник, Н. Софій, О. Федоренко та інші) [5, 26 – 33; 7, 50 – 58].

Вклад основного матеріалу. Спираючись на провідні вітчизняні й зарубіжні психолого-педагогічні праці (Р. Боскіс, С. Глазунова, С. Зиков, Є. Кузьмічова, Е. Леонгард, А. Льове, К. Луцько, Б. Мороз, Н. Назарова, Ф. Рау, О. Савченко, І. Соловійов, Л. Фомічова, Ж. Шиф та ін.) сутність традиційних підходів до проблеми формування вимови та розвитку слухового сприймання мовлення наступна.

Порушена слухова функція має здатність розвивається під час цілеспрямованого впливу педагога та організації слухомовленнєвого середовища. Так розвиток слухо-

вого сприймання та формування вимови здійснюється під час індивідуальних занять та загальноосвітніх уроків. Індивідуальні заняття не мають дублювати форму й зміст загальноосвітніх уроків, позаяк мають свою мету й завдання [6, 160 – 164]. Втім засвоєний під час уроків навчальний матеріал слугує основою для розвитку слуховимовних навичок учнів з порушеннями слуху. Науково доведено, що більшість дітей з порушеннями слуху, у тому числі й зі значною втратою слуху, мають невикористаний слуховий резерв, який активізується під час систематичних слухових тренувань (із використанням акустичної апаратури) і є основою для розвитку мовленнєвого слуху (Р. Боскіс, С. Зиков, Є. Кузьмічова, Е. Леонгард, А. Льове, К. Луцько, Б. Мороз, Н. Назарова, Ф. Рау, О. Савченко, І. Соловійов, Л. Фомічова, Ж. Шиф та ін.). Водночас відзначимо, що мовленнєвий слух розвивається в нерозривній єдності із засвоєнням словника, граматичного ладу мови, формуванням, розвитком, коригуванням чи підтримкою вимовної сторони усного мовлення, вдосконаленням всієї пізнавальної діяльності. З огляду на останні вітчизняні наукові дослідження та національну стратегію навчання та виховання підростаючого покоління, мета якої полягає у всебічній підготовці кожного учня до життя в багатомірному, полікультурному світі, набувають актуальності аспекти соціального розвитку осіб із порушеннями слуху. З огляду на це, розвиток порушеної слухової функції, розвиток мовлення і соціальний розвиток мають бути змістом одного напрямку спеціальної роботи з таким учнями [1, 2, 3, 4, 5].

Таке інтерпретування розвитку порушеної функції вбачається конструктивним, оскільки в ньому відображено головне функціональне призначення спеціального напрямку в роботі з дітьми з порушеннями слуху, що не звужується до пріоритету формування мовлення, а полягає в пошуку логічних взаємозв'язків та взаємовпливів різноманітних форм та методів щодо навчання та виховання дітей із порушеннями слуху, щоб навчити таку дитину користуватися мовою як засобом взаємодії з оточуючими на основі резервів порушеної слухової функції. Важливою передумовою для розвитку порушеної слухової функції в умовах варіативності освітніх маршрутів є знання загальних й індивідуальних закономірностей та особливостей розвитку дитини з порушеннями слуху, власне особливих освітніх потреб дитини [7, 50 – 58]. Зважаючи на те, що розвиток слухового сприймання має поетапний характер й не завжди узгоджується зі станом тонального слуху дитини, основними чинниками, які зумовлюють розвиток слухового сприймання, є ступінь сформованості слухової функції, рівень загального (зокрема й мовного) розвитку, здатність кожного конкретного учня до семантичної інтерпретації мовленнєвої інформації та моделювання висловлювання через розпізнавання окремих ознак. Тому це, послуговуючись індивідуальним, особистісно орієнтованим підходом до планування спеціальних занять створюється дієва (моно-, бі-, полі сенсорна) основа для формування, розвитку, підтримки чи корекції усного мовлення дітей із порушеннями слуху з метою взаємодії з оточуючими. Формується навичка говорити емоційно і виразно, активно використовувати в спілкуванні природні невербальні засоби комунікації (вираз обличчя, поза, пластика, природні жести тощо). Відзначимо, що у процесі корекційно-розвивальної роботи на початкових етапах може бути використана опора на українську жестову мову, якщо це дає можливість краще організувати роботу учня, пояснити специфіку звукового ладу, ритмомелодіку фрази, особливості граматичної системи чи лексичного значення слова тощо, що сприймається на слух.

Зважаючи на зміну сучасних освітніх орієнтирів та вимоги часу, було розроблено авторську програму «Розвиток слухового сприймання та формування вимови у ді-

тей зі зниженим слухом» (підготовчий, 1-5 класи) та програму «Розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови у глухих дітей» (підготовчий, 1 – 5 класи) для навчальних закладів, які залучають до навчання учнів із порушеннями слуху (далі – програми) [7].

Під час розроблення цих Програм автори керувалися: особистісно орієнтованим і діяльнісним освітніми підходами та суголосним з ними компетентнісним (І. Бех, В. Кремень, М. Савченко, І. Якиманська та ін.); теорією соціалізації та концептуальними положеннями соціального виховання осіб з особливими освітніми потребами (Л. Виготський, М. Тарасевич та ін.); основними положеннями вітчизняної сурдопедагогічної науки (А. Гольдберг, О. Дробот, В. Засенко, Н. Засенко, А. Замша, С. Литовченко, Л. Лебедева, К. Луцько, Л. Малина, О. Мартинчук, Б. Мороз, О. Федоренко, Л. Фомічова, Е. Пуцин, О. Савченко та ін.); концептуальними засадами інтегрованого навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку (А. Колупаєва, О. Таранченко, Т. Лорман, Дж. Лупарт, Дж. Лейн, С. Форлін та ін.); сучасними науковими уявленнями про специфіку супроводу дітей з особливими потребами в різних умовах навчання (В. Засенко, Е. Данілавічюте, В. Кобильченко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Т. Сак, Т. Скрипник, О. Таранченко, О. Федоренко та ін.); правовим та законодавчими документами, зокрема положеннями сучасних наукових концепцій у галузі освіти дітей з особливими потребами.

Розроблені програми не суперечать основному посилу загальноосвітньої школи й водночас спрямовані на задоволення наступних особливих потреб таких учнів: *слухової* (проявляється в доступності аудіальної інформації як засобу отримання, розширення й уточнення уявлень та знань молодших учнів зі зниженим слухом про світ); *мовної і мовленнєвої* (самовираження шляхом використання мовних і мовленнєвих засобів, зрозумілих чуючим); *загально навчальної* (проявляється у здійсненні ефективної самостійної навчальної діяльності на основі формування вимови та розвитку слухового сприймання мовлення); *соціоінтегративної* (як міжособистісної взаємодії з усіма суб'єктами навчального процесу); *соціокультурної* (у цьому контексті формування вимови та розвитку слухового сприймання не суперечить взаємодії з представниками спільноти нечуючих, зокрема й отримання інформації засобами жестового мовлення). Відповідно до міри прояву й специфічності ці потреби детермінують процесуальне й ресурсне забезпечення навчально-виховного й, власне, спеціального (корекційного) напрямів роботи з учнями з порушеннями слуху в умовах організації спеціального та інклюзивного навчання [6, 50 – 58].

Задоволення означених особливих потреб здійснюється й під час індивідуальних занять із розвитку слухового сприймання та формування вимови шляхом вирішення наступних завдань:

- формування вимовних норм та норм мовленнєвого спілкування;
- формування навички повноцінного використання слухового сприймання та усного мовленнєвого спілкування як засобу пізнання та розвитку;
- формування та розвиток навички говоріння та аудіювання, зокрема ведення діалогів;
- забезпечення потреб взаємодії та комунікації через усне словесне мовлення;

- забезпечення передумови повноцінного входження дітей із порушеннями слуху в систему суспільних відносин через формування товариськості, подолання страху спілкування з чужими та формування впевненості в своїх можливостях.

Розроблення Програм мало на меті зробити корекційно-розвивальний процес з розвитку слухового / слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови для учнів із порушеннями слуху ефективнішим, надати можливість педагогу для реалізації індивідуального підходу під час занять.

Так, наприклад, зміст Програми «Розвиток слухового сприймання та формування вимови у дітей зі зниженим слухом» (підготовчий, 1 – 5 класи) приведено у відповідність до особливостей поетапного розвитку слухового сприймання й формування вимови учнів із порушеннями слуху, а не вікових стандартів чуючих учнів та лексичних тем, що часто є непосильними для слабкочуючих і глухих молодших учнів. Це дасть змогу врахувати різні слуховимовні можливості таких учнів. Для цього вчителям пропонується самостійно добирати слухомовленнєве наповнення для індивідуальних занять (складність, об'єм, тематика тощо) та здійснювати адаптацію процесу, результату заняття відповідно до можливостей та вподобань учнів, орієнтуючись на ступінь сформованості слухової функції, рівень загального (зокрема й мовного) розвитку, здатність кожного конкретного учня до семантичної інтерпретації мовленнєвої інформації та моделювання висловлювання через розпізнавання окремих ознак на тій чи іншій основі.

У такий спосіб програма орієнтована на якісні показники розвитку школяра, на те – що може учень, знову ж таки відповідно до результатів вивчення особливостей розвитку учня. В основі Програми є формування у молодших глухих учнів та зі зниженим слухом універсальних слухомовленнєвих умінь та навичок поряд з вивченням української жестової мови – власне ще однієї основи для розвитку життєвої компетенції через розвиток навичок спілкування на основі активізації слухової функції. У цьому контексті формування вимови та розвиток слухового сприймання не суперечить взаємодії з представниками спільноти нечуючих, зокрема й отримання інформації засобами жестового мовлення, власне втіленню ідеї жестово-словесного білінгвізму для навчання таких учнів.

Для того, щоб дати можливість кожному учневі з порушенням слуху максимально відкритись на основі розвитку слухового сприймання й формування вимови, розширити чи закріпити сформовані слухо-вимовні можливості, учителю надається більша свобода в підходах та можливість варіювати спеціальну діяльність у цьому напрямі. Зважаючи на це, є доцільним розроблення робочої індивідуальної програми з розвитку слухового сприймання та формування вимови¹. Індивідуальну програму з розвитку слухового сприймання та формування вимови рекомендовано розробляти після вивчення стану слуху, вимови, голосу, супутніх особливостей розвитку учня. На цій основі здійснюється планування спеціальної діяльності на семестр (формулюються цілі та завдання) відповідно до виявлених особливостей розвитку та типової програми з корекційного курсу. Відтак, на основі зазначеного планування розробляється індивідуальне планування занять.

¹Розроблення індивідуальної програми з розвитку слухового сприймання та формування вимови є лише рекомендованим. Авторське бачення індивідуальної програми з розвитку слухового сприймання та формування вимови, зокрема шаблони вивчення стану вимови та рівня слухового сприймання тощо, розробки індивідуальних занять плануються до друку у наступних числах журналу та представлені на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України

Рекомендована для розроблення індивідуальна програма з таких слухового сприймання та формування вимови має складатися з наступних компонентів:

- загальна інформація про стан звуковимови, слуху, голосу, розуміння розмовного мовлення, супутніх особливостей розвитку тощо (на основі наявної інформації про школяра та його вивчення у перші навчальні тижні кожного семестру);
- планування корекційно-розвивальної діяльності педагога на семестр. Тут визначається мета й завдання з формування вимови та розвитку слухового сприймання для конкретного учня зважаючи на: особливості слухової навички (розрізняє, упізнає чи розпізнає) доступний слухомовленнєвий матеріал (слова, фрази, речення; шуми, голоси, музичні інструменти тощо), спосіб сприймання (з опорою на слухове чи слухозорове сприймання тощо), особливості вимовної навички (потребує постановки, автоматизації, диференціації, закріплення звуків тощо) та у яких фонетичних позиціях (для голосних – на початку, в середині, у кінці слова; для приголосних – пряма чи зворотня; поєднання з іншими приголосними та інше), особливості роботи з мовленнєвим диханням і голосом тощо;
- планування індивідуальних занять (через зміни в навчальному процесі – адаптації, які здійснюються педагогом з урахуванням індивідуальних особливостей дитини, на основі визначеної мети й завдань з формування вимови та розвитку слухового сприймання для учня, і можуть стосуватися способу сприймання матеріалу на занятті, його опрацювання та способу представлення (оцінювання результатів);
- підсумкова інформація (для моніторингу) про прогрес слуховимовних досягнень учня чи причини його повільного просування з розвитку слухового сприймання та формування вимови, що зазначається наприкінці навчального року після повторного вивчення стану звуковимови, слуху, голосу, розуміння розмовного мовлення тощо.

Зважаючи на складність та різносторонність порушень слуху в дітей різного шкільного віку, а тому й багатогранність спеціальної діяльності з розвитку слухового сприймання та формування вимови, на часі було й розроблення корекційних програм для середньої та старшої ланки загальноосвітніх навчальних закладів, навчально-реабілітаційних центрів, які залучають до навчання учнів із порушеннями слуху. Розроблені програми мають забезпечити наступність у спеціальній роботі з такими учнями, розширювати та поглиблювати мету педагогічної діяльності з формування, розвитку, абілітації, підтримки чи корекції вимови та слухового сприймання у школярів із порушеннями слуху, незалежно від обраного освітнього маршруту.

Отже, окресливши проблему розвитку слухового сприймання та формування вимови у школярів із порушеннями слуху в загальноосвітніх навчальних закладах з позицій індивідуального, особистісно орієнтованого підходів й соціально-педагогічної значущості, вважаємо, що розвиток порушеної слухової функції й спілкування не мають бути змістом окремих чітко окреслених спеціальних (корекційних) ліній, що не перетинаються. Водночас, на нашу думку, рекомендоване та обґрунтоване у статті розроблення робочої індивідуальної програми з розвитку слухового сприймання та формування вимови є доцільним у середній та старшій ланці для навчальних закладів, навчально-реабілітаційних центрів, які залучають до навчання учнів із порушеннями слуху. Позаяк саме це один зі шляхів, що дає змогу задовольнити особливі освітні потреби чи не найскладнішої категорії серед осіб з особливими освітніми потребами – школярів із порушеннями слуху, та уникнути певних бар'єрів у контексті забезпечення їхніх прав здобувати якісну освіту нарівні з іншими учнями, зокрема й умовах поширення соціальної моделі розуміння порушення розвитку таких дітей, що наразі усталюється в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дробот О. А. Формування навичок спілкування глухих дітей дошкільного віку в умовах білінгвізму : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.03 / О. А. Дробот. – К. : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2017. – 20 с.
2. Замша А. В. Психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.08 / А. В. Замша. – К. : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2015. – 20 с.
3. Засенко В., Колупаєва А. Діти з особливими потребами: пріоритетні напрями державної політики України в галузі освіти, соціального захисту й охорони здоров'я / В. В. Засенко, А. А. Колупаєва // Особлива дитина : навчання і виховання. – 2014. – № 3 (71). – С. 20 – 29.
4. Кульбіда С. В. Науково-методичні засади використання жестової мови у навчанні нечуючих / С. В. Кульбіда. – К. : Поліпром, 2010. – 503 с.
5. Таранченко О. Концепція розвитку системи освіти осіб з порушеннями слуху в Україні (проект) / О. Таранченко, О. Федоренко // Особлива дитина : навчання і виховання. – № 1(73). – 2015. – С. 26 – 33.
6. Федоренко О. Ф. Науково-методичні засади організації роботи з розвитку слухового сприймання та формування вимови дітей із порушеннями слуху / О. Ф. Федоренко // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2012. – Вип. 3(1). – С. 160 – 164. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2012_3\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2012_3(1)_33)
7. Федоренко О. Теоретико-методичні основи педагогічного супроводу молодших школярів зі зниженим слухом в умовах інклюзивного навчання // Особлива дитина : навчання і виховання. – № 2(78). – 2016. – С. 50 – 58.
8. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток слухового сприймання та формування вимови для дітей зі зниженим слухом» для підготовчих, 1 – 5 класів загальноосвітніх навчальних закладів зі спеціальною та інклюзивними формами навчання, навчально-реабілітаційних центрів. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami/navchalni-programi/korekcijni-programi.html>

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Drobot O. A. (2017). Forming of Communicative Skills of Deaf Preschool Children in Bilingualism Conditions. A Dissertation in Education (13.00.03 – Special Education) submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. Kyiv: The Institute of Special Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.
2. Zamsha A. (2015). Psychological determinants of intellectual development of hearing impairment adolescents. A Dissertation in Psychology (19.00.08 – Special Psychology) submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. Kyiv: The Institute of Special Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.
3. Zasenkov V., Kolupaieva A. (2014). Children with special needs: priorities for the national policy in education, social protection and healthcare in Ukraine. Exceptional child: teaching and upbringing, 3 (71), 20 – 29. [In Ukrainian].
4. Kulbida S. (2010). Theoretical and methodological principles of Sign Language using in teaching process of the Deaf. Kyiv: Polyprom.
5. Taranchenko O., Fedorenko O. (2015). The concept of the national system of education of persons with hearing impairment in Ukraine. Exceptional child: teaching and upbringing, 1 (73), 26 – 33. [In Ukrainian].
6. Fedorenko O. F. (2012). Research methodological foundations of organization development hearing children with hearing impairment. Education of persons with special needs: ways of development, Issue 3, Vol. 1, 160 – 164. Retrieved from [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2012_3\(1\)_33](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2012_3(1)_33)
7. Fedorenko Oksana (2016). Theoretical and methodological foundations of pedagogical support of hard-of-hearing junior schoolchildren in inclusive education settings. Exceptional child: teaching and upbringing, 2 (78), 50 – 58. [In Ukrainian].
8. The program of remedial developmental work «The development of auditory perception formation and pronunciation of children with reduced hearing» for training, 1 – 5 classes of secondary schools with special and inclusive forms of education, training and rehabilitation centers. Retrieved from <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami/navchalni-programi/korekcijni-programi.html>